

A MEGISMERÉSRŐL,

Descartes és Kant elveire való tekintettel.

Mi az igazság?

Ez a kérdés foglalkoztatja az emberi észet, mióta csak gondolatait különböző alakban kifejezni tudja s ennek kiderítése érdekében létesült a sokféle elmélet, melyek az igazság fokozatos megismerésének kifejezői. S maga az ember, mint gondolkodó és érző lény, a megismerés legméltóbb, legnehezebb, de egyszersmind legfőbb tárgya. Egy óriás rebus, egy titkolódzó sphynx, egy csodálatos és működésében bámulva szemlélhető remekmű, mely nagyszerűségével elragadja ugyan a böleset, de származásának titka és tevékenységének bűvös munkája mégis oly végtelen fönségben és megdöbbentő nagyságban nyilvánul, hogy a gyarló böles hajótörést szenvedni látja mindazon fáradozását, mely a megkapó szépségben mutatkozó és mégis homályba burkolt „ember“ megismerésére volt szánva.

Lelkünk keletkezése, fejlődése, lényege és mivolta, működése és elenyészte : mind oly fogós kérdések, melyekre a hét görög böles szereplésétől fogva a tudomány egész napjainkig csak oraculum-szerű feleletet adhatott. Lelkünk és testünk harmonikus működése pedig oly titkos valami, oly beburkolt processus, melyről sem a monisticus, sem a dualisticus rendszer nem tudhat teljesen kielégítő magyarázatot adni. Testünk complicált alkotása, az ösztönök és érzelmek bámulatos munkája szintén nem kevésbé hátrább álló kérdések, midőn megfejtésük ma is, a tudomány előhaladott korában, oly elűtő elméleteket provokált, hogy csak meggyőződésünk és felfogásunk különbözősége szerint vallhatjuk egyiket vagy másikat a megismerés helyes irányának.

Maga az ember tehát életrekelésének első számbavehető pillanatától, az embryo megfogalmazásától kezdve, szívének utolsó dobbanásáig, a test végső vonaglásáig, egy minden ízében teljesen megfejtethetlen óriás sphynx a tudomány előtt. Az öntudatos történelmi időtől kezdve

— sőt valószínűleg már előbb is — ugyan ezer és ezer tudós törte fejét e sphynx értelmezésében s találgatásuk sokszor nyomon is volt már, mert számos és tudományosan bebizonyított, tehát való igazság gyanánt elfogadható magyarázatot hagytak örökül : de a kérdéseknek még végtelen sora és szédítő tömege maradt megoldatlanul az utódoknak. Hogyan keletkezik s mi a lélek, miért működik így s nem másképen, hol van a testben székhelye, miként függ oly kapcsolatosan össze az agygyal, a testtel, hogyan történik elenyészte vagy miként gondolható fenmaradása? továbbá : miféle csodálatos hatás folytán jutnak az embryoba az ösztönök, miként képzelhető ezek kiirthatatlan szívóssága? mi az elenyészés s mint következik be e végleges megsemmisülés, mi a halál? s a többi : mind olyan fogós kérdések, melyekről a fátyolt föllebbenteni sikerült ugyan a tudománynak, de e haladásnak látszó munka csak még bonyolultabbá tette a megfejtést, mint a néma képek, melyek a fátyol mögött feltűntek előtte, megdöbbenő főségükkel azt látszottak kifejezni, hogy a tudomány ily csekély apparatusa oly egyszerű képek megmagyarázához még csak parányi! Újabb és bonyolultabb kérdések özönlöttek tehát el a gondolkodó észet, még csodálatosabb problémák tolultak eléje s a gyarló böles tehetetlennek érezte magát velük szemben. Újabb kitartó erőkre, újabb geniekre kellett várni, kik ismét fölvegyék az elejtett fonalat s a megelőzők nyomán kutassanak tovább a sphynx emberi ész fölött álló munkája után.

Már most, ha ily kétségbeejtően ingadozó ismeretünk az emberről, ha ily problematikus és mozgó a talaj, melyre a megismerés egekbe nyúló tornyos palotáját akarjuk építeni : vajjon lehet-e csak távolról csillámló reményünk arra, hogy az az emberi tudomány, mely a maga mivoltát sem ismeri, nem tud számot adni sem lényegéről, sem erejéről, sem ismereteinek alapos szilárdságáról : kellő megismerést szerezhet a nagy mindenségről, a világ keletkezéséről, a csillagok származásáról, a föld collossalis remekeiről s a porszemnyi bogárka működéséről? Egy, szemmel alig észrevehető féreg, milyent járásunk alkalmával százat is eltiprunk, egy a levegőben rezgő porszem, vagy egy alig látható magocska : épen olyan rejtély a tudomány előtt, mint a tengereket felkorbácsoló vihar, mint a Himalaja egetverő jeges szikláinak eltűnése a semmiből, vagy a csillaghullás csodálatos tüneményének megfejtése! Találgatták, fejtegették és kutatták a természet remekeként előttünk fekvő minden tárgy okát; okról-okra jutottak, ezek ismét más okokat vindicáltak és így tovább; s a mindenséget létrehozó végök ma

is csak oly titkos valami, mint Anaxagoras korában, mert tapogatódzó tudományunk csak megközelíti a valóságot, mint a havasok csúcsára fölmászó utas az eget, de meg nem fejt, mert az alap, melyen a megismerés nyugszik, még mindig nincs megfejtve, nincs átkutatva, nincs megismerve s így a világ megmagyarázásának nehézsége alatt leroskad, mert az emberi agy, bármily kemény koponya födi is : *korlátolt!*

Tudva értelmünk gyarlóságát, az „ember“ megismerhetetlenségét s így az erre alapított megismerés bizonytalanságát : le kellene a tudománynak mondani mindaddig a nagy mindenség megismeréséről, míg az első, a legnagyobb talányt alaposan meg nem fejtette. Ámde az a körülmény, hogy korlátoltságát már évezrek előtt belátta, hogy a megismerés rozoga kunyhóját dommá emelte, hogy a szűk viskó összetákoltt bútorzatát tündérszépségű salonná alakította át, s a semmiből millióknak nyújtott anyagot — tudomány alakjában — a gondolkodásra : nem hagyhatja nyugodni az észet, hanem fölrázza pihenéséből és arra sarkalja, hogy ássa még mélyebbre a megismerés fundamentumát *lefelé* s emelje palotáját a magasba *fölfelé!*

E kettős munka lehetőségének és határainak kimutatását kísértjük meg az alábbiakban.

I.

Az érzéki és értelmi megismerés.

Szellemi fejlődésünk legelső, tehát már számbavehető pillanatában kezdődik csak meg értelmi camera obscuránk, vagyis a *megismerés* működése. Első sorban a szem a maga optikai szerkezetével, de a többi érzék is tudtunkra adja, hogy körülöttünk tárgyak szerepelnek. Ez az észrevevés eleinte úgyszólván kizárólag csak érzéki, úgyannyira, hogy a szem egy tisztán optikai szerkezetű camera obscura, mely minden, előtte és hatásának irányában feltűnő tárgyról érzéki képet alkot — *kicsiben!* Az érzékek kezdetleges észrevevései oly nyomtalan képeket támasztanak, melyek elmosódnak, sőt teljesen el is enyésznek, mert a szellemi fejlődés még távol áll azon ponttól, hogy a pusztán érzéki benyomás szülte képek fölvétele és megtartása iránt fogékonysággal lehetne. Hiányzik még a fejlődés e primitív korában az *öntudat*, a *tudatra emelkedés*, mely sine qua non-ja a megismerésnek. Az érzékek jó hosszú ideig — mint az állatoknál — csak tükrök, melyek fölveszik ugyan a kültárgyak képeit, de nem tartják meg, mert a szellem, az ész, még nem veheti észre. A processus, mely szerint a kültárgyak képei az

érzéseket illetik, a fejlődés eme stadiumában ugyanaz, mely később a tudatra emelkedés után, tehát már öntudatos állapotban az érzéki képek felfogásához vezet. Visszagondolva lelki életünk kezdetleges állapotára, a mennyire ezt emlékezésünk megengedi, úgy találjuk, hogy eleinte csak homályos körvonalokban jelentek meg a tárgyak előttünk, ezek képei többnyire el is mosódtak bennünk s csak idő multával, midőn már szellemünk is fejlődött, jutottunk azon állapotba, hogy a tárgyaknak, mint énünkön kívül álló valamiknek létezéséről tudomást szereztünk. A mint a csupán érzéki lényből a külső behatások folytán elkövetkezett fejlődés rendén az érzéki és szellemi lény válik ki, vagyis mikor már *tudjuk*, hogy létezőnk és rajtunk kívül egyéb tárgyak is vannak: azon ponttól kezdve egy oly complicáltabb szerkezetű camera obscurá-vá válik a megismerés, mely az érzékek útján tudomást vesz a külső tárgyakról képzetek alakjában, de egyszersmind tudja, hogy e képzeteket meg is alkotta, vagyis, hogy azok külső tárgyakról származtak bele. Olyanná válik a kezdetben egyszerű camera, a szem, mely tudunkra adja közvetítő csatornán át a tárgyak képeit s az öntudat azokat, mint a fényképész negatív-üvegje, meg is tartja s róluk egy állandó képet alkot magának. Mihelyt a fejlődés e stadiumba lépett, szellemünk a hatalmába kerített negatív-képről számos pozitívot készíthet, a mennyiben számot adhat nemcsak önmagának, hanem másoknak is az észrevett tárgyak nagyságáról, színéről, alakjáról, szóval külső megjelenéséről. E ponttól kezdve az ember *megismerő lényjé lett*. További fejlődése már csak csiszolása és fejlesztése szellemének, kiterjesztése és javítása a megismerésnek, mert az alap, a tudatra emelkedés már elkövetkezett szellemi világában.

A megismerő alany tudatra emelkedése, vagy a maga létezéséről való teljes és megczáfolhatatlan meggyőződés tehát a legelső föltétel, mely alkalmassá tehet arra, hogy magunkról, mint létezőkről, vagyis olyanról szólhatunk, *ki* tudja, hogy az őt környező tárgyak rá hatással vannak s e hatást érzéki képek alakjában el is fogadhatja.

A magunk létezéséről való kétségtelen bizonyosság alkotja azon állapot, melyre az egész megismerést fölépíthetjük. Midőn a külvilág tárgyai, mint a megismerés anyagi föltételei, az észrevevő erőt érintik, a tudatos szemlélő önmagában győződik meg, hogy valóban létezik s e behatásokat el is fogadja. *Descartes*, midőn a „*cogito, ergo sum*“ elvét föllátja, azt hiszi, hogy minél többet töprengek a magam létezésének valódiságáról, annál jobban meggyőződöm arról, hogy vagyok, mert a

kételkedés csak olyan lényben nyilvánulhat, mely tudatával van annak, hogy kételkedik s így : létezik. A mi létünk tehát annyira felül áll minden bizonyításon, hogy ezzel vesződni teljesen fölös lenne, hisz ha én be akarom bizonyítani a magam lételét, már a bizonyítgatás előtt megtettem azt, a mikor magamról gondolkodva, kételkedtem létemben : ekkor már léteztem !

Kant, midőn a megismerés legszélesebb mezején állott s a hatalmába kerített képzetek behatása alatt föltette a kérdést, ha vajjon én, mint a képzetek összefoglalója és értője valóban vagyok-e? azt felelte önmagának, hogy a mennyiben e képzetek tudása, mint okozat, öntudatomat foglalkoztatja, igenis vagyok ; mert e képzetek létezésének és milyenségének okai ugyan a külső tárgyak, de annak, hogy ezek *bennem* meglehetnek, csak én vagyok az oka. A mennyiben tehát én korlátolt felfogásom szerint okozatot ok nélkül nem gondolhatok, föl kell tennem, hogy *ok* vagyok s mint ilyen létezem is, de csak *per analogiam* ! Mert ha nem keresünk okot, ha nem hódolunk kényszerítve a causalitas elvének, akkor létezéséről nem is szólhatok, mivel semmi sem győzhet meg arról, hogy ez csakugyan úgy van, a hogy mi azt valónak gondoljuk. Az azonban öntudatom szerint *per analogiam* tény, hogy létezem !

A megismerésre hivatott alany tehát, mihelyt gondolkodik a felett, ha vajjon létezik-e? életjelt adott magáról s öntudatának tudására emelkedett (ha ugyan nem vagyunk deterministák s nem vonjuk kétségbe az öntudat lételét) — ha tetszik — csak *per analogiam* ! Mihelyt pedig tudja az alany, hogy „én én vagyok“, feltárul előtte a már korábban is érzekei alá eső, de *észre nem vett* nagy természet milliányi tárgyával és jelenetével, melyek mind érzéki felfogás alá esnek s a megismerés gazdag anyagául kínálkoznak. Centrumot, központot alkot tehát a megismerő alany, melyre körben óriás messzeségű téren az érzéki képek egész csoportja hat s e képeket, mint érzéki képzeteket az érzékek közvetítő csatornáján át az eszes megismerő észre is veszi.

Az archimedesi biztos ponton, a magunk való létezésének pontján állva, megkezdjük a megismerés végtelen munkáját. A legnagyobb óvatossággal figyeljük meg érzekeink jeladását, a külső tárgyakról lelkünkbe átszármazó képzeteket s ezekről magunknak fogalmakat, ítéleteket alkotunk. Első sorban tehát az *érzéki megismerés* mivolta köti le figyelmünket. Ennek anyagát a külvilág tárgyai alkotják, a mennyiben a képzetek maguktól nem származhatnak az érzekekbe, s így

csakugyan kell létezni a tárgyaknak is, melyek okok gyanánt szerepelhetnek az érzékek működésbe hozásánál, vagyis a képzetek keletkezésénél. Vannak psychologusok, kik azt állítják, hogy az érzékek ugyan csalhatnak, ámde e csalás büne tulajdonképen nem az érzékeket illeti, mert ezek mindig csak azt a benyomást s úgy közölhetik velünk, a melyet s a hogyan a tárgytól elfogadtak. Tehát nem is érzékeink csálnak, hanem mi csalódunk, illetőleg *ítéletünk*, a mikor közelebbi vizsgálat nélkül a hatásról itélünk. És ebben teljesen igazuk van, mert az érzékesalódásnak nevezett tünemény nem is egyéb, mint öntudatunk érvényességének jogtalan kiterjesztése, a mikor arról következtetünk, a mi már nem bennünk történik. A ki pl. azt állítja, hogy a vízbe dugott szalmaszál görbe, mivel érzékei úgy mutatják, az csak helytelenül következtet, mert az érzék, a látás csakugyan görbének veszi azt észre.

Az érzéki ismeret igazsága mellett *Descartes* terjedelmes bizonyítással él. Ő ugyanis így okoskodik: mihelyt a magam létéről bizonyos vagyok, önkényt kérdelem: mi lehet oka az én létemnek? Magam nem vagyok, mert ok és okozat egy személyben nem szerepelhet; s így önkényt jövök rá létem okára, a végokra, Istenre, ki valóban létezik, mert az én létem is csak tőle származhatott, ő lévén a végok, a magam léte pedig már bizonyos. — A külvilágról szólni akarván, eleinte kétségben van és így nyilatkozik: „Hogy kiterjedés általában létezik, azt persze nem egykönnyen lehet kétségbe vonni; de azért azt még sem tudom, ha vajjon a mindenható lény nem úgy intézi-e a dolgot; hogy a valóságban sem föld, sem ég, szóval semmiféle kiterjedéssel bíró tárgy, sem alak, sem nagyság, sem tér nem létezik; és én mindennek daczára is azon érzéki képzelődésben ringatom magamat, hogy mind-ezen dolgok valósággal léteznek.“ E kétsége azonban az Isten létéről való teljes meggyőződése után enyészni kezd és azt hiszi, hogy Isten fogalma egyúttal bizonyíték a külvilág léte mellett is, mert: én nem alkottam azt, magától szintén nem keletkezhetett, tehát ezt is csak Isten hozhatta létre; létéről pedig, minthogy öntudatom ezt közli velem, ismét nem kételkedhetem. Ha kételkedem a külvilág való létében, akkor azt kell hinnem, hogy Isten elámított, ezt pedig róla föltenni nem lehet. Tehát létezik a külvilág a maga tárgyaival s az én öntudatomba jutó képzetek bizonyítják, hogy az ezekről szerzett ismeretek is valóban léteznek, vagyis az *érzéki ismeret* = *igazság*. Tévedhetek itéletemben, az igaz, ámde ennek nem az az oka, hogy a kültárgyakat nem vehetem jól észre, hanem az, hogy akaratomnak nem tudok kellő mér-

téket adni, elhamarkodom ítéletemet s ha várni tudnék, megszerezhetném az igazságot.

Kant az érzéki ismeretek kérdéséről sokkal szabatosabban, de egyszersmind óvatosabban nyilatkozik. Fölveszi mindenekelőtt a tér és idő a priori formáit, melyek minden észreuvéésnek első alapul szolgálnak. Ezekben, de csakis ezekben gondolhatjuk a tárgyak létét, a jelenetek és érzések befolyását. Abból azonban, hogy én csak térben és időben szerzek magamnak a kültárgyakról képzeteket, épen nem következik, hogy ezeket, meg is ismerem. A tárgyak ugyanis előttünk csak tünemények, phaenomenon-ok lehetnek, mert a noumenon-ról mi emberek nem szólhatunk; e tünemények érzékeinket megilletik s róluk képzeteket alkotunk; ha pedig képzetek származnak belénk (mivel ezek semiből ezek nem keletkezettek), akkor e képzetek okainak is meg kell lenni s ezek az okok maguk a tünemények, a külvilág tárgyai, ezek idézik elő a változatos alakú képzeteket, mint okok. „Die Sinne stellen uns die Gegenstände vor, wie sie *erscheinen*“ — mondja *Kant*; tehát ha e tárgyak megvannak, mint látszatok, a róluk szerzett érzéki képeknek is meg kell lenni, mint képzeteknek. S így *per analogiam* ki kell mondanom, hogy a „Ding an sich“ is létezik s *per anal.* állíthatom, hogy érzéki ismeretem *megfelel az igazságnak*; mert: „Die Sinne nicht irren, aber nicht darum, weil sie jederzeit richtig urtheilen, sondern weil sie *gar nicht urtheilen*“. — Megjegyzendő azonban, hogy e kijelentés (az érzéki ismeret = igazság) *csak* a megismerő alanyra érvényes, csakis subjectiv vélemény lehet, mert ki tehetne engem arról bizonyossá, vajjon más lény szintén így fogja-e föl, azon szemüvegen át nézi-e a tárgyakat, mint én? Ki győzhetne meg arról, hogy ez érzéki ismeretek, mint a phaenomenon látszatai, valóban igazságok?

Mindezek után tehát, még *Kant* szerint is, tény, hogy a tárgyakról érzéki ismereteket szerezhethünk, vagyis a körülöttünk levőket, mint érzéki képzeteink okait észrevehetjük s így érzékeink útján azokról magunknak *érzéki megismerést szerezhethünk*. De e meggyőződés és tény mellett már most az kérdés merülhet föl előttünk, vajjon mi nyújt nekünk bizonyítékot arról, hogy ez érzéki megismerés csakugyan és valóban megfelel az észrevett és megismertnek gondolt tárgynak?

A mi az érzéki ismereteknek képzetek alakjában történő nyilvánulását illeti, e processus teljesen állati működés, mert — a tárgyak minden szemlélőnek ugyanazon színben és alakban jelenvén meg — érzéki képek alkotása épen úgy feltalálható az állatoknál, mint az

embernél. Azok is megismerik a tárgyakat érzékeik ébren léte és közvetítő működése folytán, s a tapasztalás épen oly irányadó lesz náluk az érzéseket illetőleg, mint az embernél. Igaz ugyan hogy az állatok jobban csak a táplálkozás és nemföntartás irányában mutatnak megismerést, de ez nem dönti meg azt a föltevést, hogy az érzéki megismerés tisztán állati tulajdon mindaddig, míg a tapasztalásból merített érzéki képekről számot nem adunk. A tárgyak létezése, külső tulajdonságai és alakjai képezik érzéki megismerésünk közvetetlen tárgyait, melyekhez járul még mozgásuk is. Nem kell azonban felednünk, hogy a kültárgyak érzéki megismerése csak arra a viszonyra vonatkozhatnak, melyben azok érzékeink előtt feltűnnek. S e viszony *helyessége* nyújtja a *megbízhatóságot* is érzéki megismerésünknek, mihez képest szükséges, hogy érzékeink ébersége, épsége, normalis állapota stb. mind lényeges elemeit alkossák a megismerés ezen fájának.

Ha érzékeink természetes működés szerint végzik feladatukat, úgy találjuk, hogy a tapasztalás minden időben ugyanazon érzéki képeket tárja elénk. Az állat épen úgy megismeri a vizet, mint az ember; a ló épen úgy kikerüli a gödröt, mint mi, ha érzéke ébren van; a kis gyermek, ki még az állati működés fokán áll, épen úgy megismeri anyját mint az állat, ha t. i. érzéke, különösen a szem, már megkezdte funkcióját. A *tapasztalás* e szerint a legvilágosabb bizonyíték az érzéki ismeretek ugyanazonsága mellett minden időben; érzékeink épsége s az érzéki megismerés rendesen megszokott módja tehát csak arra szolgálhat bizonyítékul, hogy való igazságot közöl velünk. E megbízhatóság azonban föltételekhez van kötve s úgy találjuk, hogy a minden időben szerzett tapasztalat valódisága később is csak abban az esetben mondható igaznak, ha

1. Érzékeink természetes épségükben és szokott helyzetükben működnek. 2. Ha a megismerendő tárgygyal helyes viszonyban állanak és 3. ha figyelmesen vannak a tárgyra irányozva.

Ha e föltételeknek elég van téve, akkor az érzéki megismerés a tárgyokról belénk sugárzó képzetekben csak igazságot nyújthat. Csak hogy az érzéki megismerés megbízhatóságára elég bizonyítékul az érzékek épsége és szabályos működése nem szolgálhat, mert — kérde Descartes — mi biztosíthatna arról, hogy az érzéki tapasztalás megfelel a valóságnak, ha a lélek működése, tehát az ész s a vele született eszme is nem járul a képzetek igazságának megállapításához? Az érzék megismerés lehetősége már kétségen kívül áll s csak az a kérdés, hogy

e megismerés az igazságot tárja-e elénk? Erre pedig csak akkor felelhetünk, ha tisztában leszünk az értelmi működéssel, illetőleg az *értelmi megismeréssel*.

Descartes, kiindulásához híven, az *öntudatban* keresi és találja meg az értelmi ismeretek alapját, az igazságot. „Kérdezzétek meg az öntudatot, és ennek világos feleletei fogják adni a tudományt, mert minden világos képzet igaz.“ De viszont más helyen meg így szól: „Lehet, hogy akkor is csalódom, midőn kettőt hárommal összeadok, vagy mikor egy négyszög oldalait megszámlálom, vagy egy könnyű következtetést teszek.“ E nézete tehát jobban a közönséges ismeretekre vonatkozik. A tulajdonképeni értelmi megismerés alapjául pedig felállítja négy tételét, mint olyanokat, melyek a képzetek helyes fölfedezésére vezethetnek.

1. Ne fogadjunk el soha semmit igaznak, csak a mi nyilván az, a mi nem mutatkozik oly tisztán igaznak, hogy nem lehet ok, benne kételkedni.

2. Oszszunk minden kérdést annyi külön részre, a mennyire csak lehet, hogy a részek által az egészet könnyebben megérthessük.

3. A vizsgálatot rendben végezzük s az egyszerűtől haladjunk a szövevényeshez.

4. Legyünk pontos számvetők és óvatosak.

Skepsise folyton vele van s óvja attól, hogy a tapasztalásból származtassa értelmi ismereteit. Érzékeink ugyanis csak azon viszony nyomán hozzák belénk a képzeteket, mely szerint testünkkel össze vannak kötve. Elveti tehát teljesen a korábbi felfogást: *cognitio intellectualis incipit a sensu*. Az értelmi ismereteket megszerezni nem lehet, mert azok *velünk születnek*. Hibás tehát az a nézet, mintha mi érzékeink útján szerzett képzetekkel kombinálnánk azért, hogy értelmi ismeretet alkothassunk. Ezek *innatae*-k, csak hogy ezeknek pusztán tudata, hogy bennünk vannak, még nem elég arra, hogy tudománynak nevezhessük. Ezeket az ismereteket a nekik megfelelő tárgyakra alkalmazni is kell, és pedig *ítélés* által s csakis így lehetnek értelmi ismereteink az igazság kifejezői. Értelmünk funkciója tehát a megismerésnél az, hogy e velünk született eszméket tisztán felfogja és összehasonlítja. Az *akarattól* függ már most, hogy helyesnek vagy nem helyesnek fogadjuk el a tárgyakkal így összehasonlított ismeretet. Minthogy pedig az akarat csak a beleegyezés dolga: tisztán tőlünk függ, hogy az értelmi ismeretet az igazságnak megfelelő gyanánt tekintjük-e, vagy nem? Innen magya-

rázható ki az a roppant sok tévedés is, mely a tudományban eddig (körülig) tapasztalható. Ha az akarat használata olyan criterium volna, mely a megismerőt *mindenkor* helyes felfogásról biztosítaná, úgy az értelmi megismerés biztos talajon nyugodnék. Ámde ez nem áll, mert a megismerés kétségtelen helyessége csak az Istenben lehet meg, kinek akarata *soha* nem tévedhet.

Ezek nyomán tehát arra a szomorú tapasztalatra kell jutnunk, hogy Descartes szerint az értelmi ismeret lehetetlen abban az értelemben, a hogy ma vesszük. Locke kimutatta régen, hogy *ideae innatae* nem léteznek, már pedig, ha Descartes tanából kivetjük ezeket (s akkor elesnek föntebbi pontjai is, melyek a velünk született eszméknek a nekik megfelelő tárgyakra való helyes alkalmazásához szükségesek) akkor a mi *tabula rasa*-nk *örökre* üres marad, mert ezek nélkül — Descartes szerint — értelmi ismeretekről nem is ábrándozhatunk. S mi a legkülönösebb vonás Descartes megismerésében? az, hogy ő *csak* és kizárólag a maga létét tudja valónak, s kepsise mindig ébren van s mégis ingatag talajra, az elválasztott alany és külvilágot összekötő *ideae innatae*-kra építi megismerését! Én vagyok, ezt tudom, de mi biztosít arról, kérdehetnök Descartestől, ha csak én vagyok, hogy az is létezik, a mi kívülem van, vagyis mi jogosíthat fel arra, hogy az eszméknek megfelelő tárgyakat is gondoljak?

Ha Descartes meggyőződésére alapítanók, vagy attól tennők függővé az értelmi megismerést, vajjon szólhatnánk-e ma tudományról? Lássuk tehát *Kantot*, talán vigasztalóbb tapasztalatra jutunk a megismerés lehetőségét és mibenlétét illetőleg.

Kant a maga kritikáit azon határozott czéllal írta meg, hogy az emberi megismerés lehetőségét, processusait és határait kimutassa, vagyis hogy lehet-e a *metaphysikát* a tudományok közé számítani? Itt nem lehet feladatunk egész részletességgel fejtegetni *Kant* megismerési elméletét s legyen elég az alábbi néhány szó értelmezésére.

Kant az ismeretük megszerzésére vonatkozó processust a következő szavakkal jellemzi: „Alle unsere Erkenntniss hebt von den Sinnen an, geht von da zum Verstande und endigt bei der Vernunft, über welche nichts höheres in uns angetroffen wird, den Stoff der Anschauung zu bearbeiten und unter die höchste Einheit des Denkens zu bringen.“ Vagyis az emberi megismerés úgy tűnik fel előttünk, mint a mit tapasztalás útján szerzünk; ez a megismerés adja az egyenkinti tárgyak felfogását; de nem elég a tárgy, mert ehhez járulnak a mi

subjectivitásunk részéről is bizonyos tényezők. Más szavakkal: Kant három tehetséget vesz föl tényezőül az ismeretek megszerzésénél:

α) Szemlélő tehetség, melynek lényeges működése a következőkben nyilvánul: A tapasztalat tárgyak alakjában megismerési anyagot tár érzékeink elé és pedig *térben és időben*; a tér a külérzék formája, az idő a belérzéké, de ezáltal közvetve a külérzéké is. Ezek a szemlélet formái, mert csakis ezekben történhetik a képzetek megalkotása.

β) A nyert képzetek az *értelem* működése folytán az ítélesben nyernek feldolgozást, midőn a szemlélet útján szerzett képzetek egybe foglalhatók a *kategoriák* szerint, melyeknek alkalmazása nélkül ítéletet nem is gondolhatunk.

γ) Az *ész* működése pedig az ítéletek alapján való következtetés; a fogalmakat egy felsőbb tudományos egységbe olvasztja s a következtetés minden egyes alakja végre egy eszmét hoz létre.

Ezekből tehát most már látható, hogy értelmi ismereteink így származnak: A tárgyak alakjai kívülről érintik az érzékeket, a szemlélő-tehetség e hatást elfogadja időben és térben és ez által a szemléletek, mint képzetek, az értelem munkájával fogalmakká alakulnak, melyek az ész működésének nyújtanak anyagot. „Érzék nélkül — mondja Kant — nincs tárgy, értelem nélkül nem gondoltathatik tárgy. A gondolatok tartalom nélkül üresek, a szemléletek fogalom nélkül vakok.“

A megismerés Kant szerint ítéletekből származik, melyek lehetnek a *posteriori*-ak és a *priori*-ak. Az előbbieket a tapasztalásból származott elemek összefoglalásából keletkeznek s így látni való, hogy az ilyen partialis ítéletek mindig szűk körre szorítkoznak, a meddig t. i. tapasztalásunk előre haladhat; a priori ítéletek ellenben olyanok, melyeket nem tapasztalva is igazaknak ismertünk el ($B = B$, $9 = 9$). Világos tehát, hogy a tudományos megismerésnek ilyen a priori, vagyis minden időben alkalmazható *egyetemes ítéletekre* van szüksége, hogy haladhasson. Az *analyticai* ítéletek mind ilyenek; ellenben a *syntheticaiak*, melyek főképpen a tudományban, mivel *bővítik* ismereteinket, nagy részben a *posterioriak* s így nem egyetemesek. Az a kérdés tehát, vajjon lehet-e *syntheticai* ítéleteket a priori úton is alkotni? A megismerés kérdése függ ennek jobbra vagy balra dültétől. Ha nem lehet alkotni, akkor a tér és idő szűk korlátai közt szerzett adatok alkotják csak a megismerés anyagát s habár ez is értékes, mégis igen szűk körben dolgozhatunk vele s végtelen hosszú időhöz van kötve a megismerés haladása. Ha

azonban lehet alkotni, akkor az értelmi megismerés lehetséges és fejleszthető.

Kant úgy találja, hogy *lehet ilyeneket alkotni!* A matematika és physika már rendelkezik ilyen a priori syntheticai ítéletekkel. A mennyiben pedig a tapasztalattól nyújtott anyagot transcendentális működésünk folytán felfogásunk a bennünk meglevő formák szerint syntheticailag dolgozza fel; a mennyiben továbbá maga az okosság a priori úton elemzi az ítéleteket, azok a prioriak is lesznek: *alkothatunk syntheticai ítéleteket a priori úton!* És ezzel ki van mutatva, hogy *rendelkeziünk a tapasztalattól független tiszta okossággal*, melynek hatalmában áll az *értelmi megismerést megalapítani.*

Midőn azonban azt mondjuk ki, hogy az értelmi ismeret lehetséges, önkényt az a kérdés tolakodik elő: honnan van tehát mégis az a sok tévedés a tudományokban? Erre Kant a következőkben felel meg: „Az érzékiség, az értelemnek alárendelve, mint az objectum, melyre ez a maga funkcióját irányozza, forrása a realis ismeretnek... Az érzékek nem tévednek, de nem azért, mivel mindenkor helyesen ítélnék, hanem mivel nem ítélnék. Tehát az igazság épen úgy, mint a tévedés, következőleg a látszat is, mint átvitel az utóbbira, csakis az ítéletben, vagyis a tárgynak viszonyában a mi értelmünkhöz — találkoznak. Egy olyan ismeretben, melyet az értelem törvényei szerint alkottunk, nincs tévedés. Az érzék képzetében sincs tévedés, mert nem foglal magában ítéletet... Tehát sem az értelem, sem az érzék nem téved; az első azért nem, mert — ha szigorúan törvényei szerint működik — a hatás (az ítélet) ezekkel a törvényekkel okvetetlenül összehangzik. Az értelemnek ezen törvényekkel való összehangzásán alapszik minden igazság formája. Az érzékekben semmi ítélet sincs, sem igaz, sem téves. Mivel pedig mi ezen két ismeretforráson kívül egyébbel nem rendelkeziünk, következik, hogy *a tévedés csak és csupán az érzékiségnek az értelemre való észrevétlen befolyása következtében származik.*“ Ha ennek kikerülésére elég tapintatosak és okosak vagyunk, úgy az értelmi ismeretben tévedés nem lehet, vagyis ismeretünk megfelel az igazságnak.

Csakhogy az előre bocsátottakból, mondja Kant, szükségképen három figyelemre méltó dolog következik; és pedig:

α) Értelmi ismeretünk nemcsak hogy a tapasztaláson kezdődik, sőt teljesen a tapasztalati dologra, mint tüneményre van szorítva, a nélkül, hogy a tárgyak lényegeről, a noumenouról felvilágosítást nyújthatna.

β) Igaz ugyan, hogy minden ismeret a tapasztalás útján lesz, de nem belőle lesz, mert a képzetek csak anyagot adnak s a mi értelmünk formálja azt használhatóvá; tehát a korábbi philosophusok kedvelt nézeteit az ideae innatae-król a criticismus megdöntötte, mert felállította az elvet, hogy az emberi értelem kezdetben nem hordoz magában semmiféle tartalmat, melynek feldolgozásával a maga ítéleteit megalkothatná. Elengedhetetlenül szükséges tehát, hogy minden ember tapasztalt legyen, mert e nélkül megismerésről a maga számára nem is ábrándozhatik. (Locke ezen elve : *Nihil est in intellectu, quod non fuit antea in sensu* — a criticismus kiadásában.) A mondottakból tehát következik, hogy a tanscendens, vagyis az érzékfölötti eszmék megismerése, melyeknek a tapasztalásban megfelelő tárgyat hiába keresünk : a lélek, Isten és világegység megismerése ránk nézve teljes lehetetlenség. — Végre

γ) Rendelkezünk ugyan a tapasztalattól független tiszta okossággal, vagyis beszélhetünk értelmi megismerésről, mint *subjectumok*, de — minthogy csak a természetet ismerhetjük meg s ezt is csak mint *phaenomenon-t* — sajnálattal ki kell mondani a criticismusnak, hogy *a metaphysika nem lehetséges, nem lehet tudomány!*

Ezek Kant nézetei a megismerésről. Vizsgálódásából tehát az tűnik ki, hogy a megismerés lehetséges ugyan, de ez is csak és csupán *subjectiv és formalis* lehet.

Vizsgáljuk most mi is az előadottak nyomán a megismerést általában.

Érzéki megismerésünk a természet tárgyairól a képzetek ezreit bocsátja értelmünk feldolgozó munkája alá. S midőn mi az anyag feldolgozásához kezdünk, *okos* lények gyanánt szerepelünk s így a megismerés tulajdonképen nem is lehet más, mint a *létezők okainak kutatása*. Keressük az *igazságot!* A természet ugyanis a megismerésre szolgáló tárgyakat bőven kínálja az *okos* embernek s ez a megismerés nagy térképét az igazság tartományának nevezi, melybe bejutni leghőbb vágyunk volt, mióta csak okosan gondolkodni tudunk. Ezért mondja Kant igen szépen a megismerés nagy térképéről : „Es ist das Land der Wahrheit (ein reizende Nahme), umgeben von einem weiten und stürmischen Oceane, dem eigentlichen Sitze des Scheins, wo manche Nebelbank, und manches bald wegschmelzende Eis neue Länder lügt, und indem es den auf Entdeckungen herumschwärmenden Seefahrer unaufhörlich mit leeren Hoffnungen täuscht, ihn in Abentheuer verfficht, von denen er

niemals zu Ende bringen kan.“ Tehát mint okos lények folytonosan kutatunk tovább; nem állapodunk meg az érzékek által elént tárt jelenés előtt, hanem iparkodunk a háta mögé kerülni s valamint a gyermek nem elégszik meg azzal, ha síró búbája hangját hallja, hanem iparkodik azt is megtudni, hogy mi adja a hangot, épen úgy mi a természet szemlélésekor mindig keressük a jelenés *okát*. Ezzel sem elégszünk meg, hanem a fölfedezett oknak ismét okát keressük s így folytonosan az okok és okozatok közötti összefüggés válik a megismerés anyagává. Kitérünk jobbra-balra, előre-hátra s lépten-nyomon újabb jelenésekre bukkanunk, melyek ismét az okok kutatását vindicálják s így igaz, a mit *Spinoza* mond: „Az egész természet nem egyéb, mint egy örök oklánczolat, melyben minden egyes jelenet valamely külső oknak eredménye s egyéb dolgoktól, melyek szintén csak részei emez oklánczotannak, függ és el van határozva. Az ember maga is csak része az okság által összetartott láncznak.“ Ez örök oklánczolat fürkészése a megismerés legmagasztosabb munkája s minthogy eszes lények vagyunk, minden lehető eszközt felhasználunk a természet jelenégei okának kikutatására s azok megismerésére; így a további működés abban áll, hogy az igazság felkutatására értelmezzük a tárgyak közötti összefüggést, vagyis a viszonyt, melyben ezek egymással állanak. A már megismert tárgyakat egymáshoz viszonyítjuk, e viszonyról megismerést szerzünk s így a viszonyított tárgyak végtelen hosszú sorban mindmind kérdőjelek gyanánt állanak a megismerő előtt. S a mi legesodálatosabb, az, hogy egyéni természetünk, fejlettségünk és értelmi előhaladásunk arányában e kérdőjeleket rebusoknak tekintjük s megfejtésükre ezernyi véleményt adunk. Mikor azután előttünk áll a nézetek ezernyi faja, egy még nagyobb rebus tűnik elő e kérdésben: *kinek van most már igaza?* Itt lép föl a Descartestől emlegetett *egyéni akarát* és *meggyőződés* szereplése, mert kiválaszt a sok közül egy, meggyőződésével leginkább sympathiáló felfogást s ezt ismeri el *igazságnak*. Ha pedig ezt a többi között elsőnek, vagyis egyedül *igaznak* tekinti, akkor valóban jogosult Descartes nézete, mely szerint az értelmi megismerés csak a beleegyezés dolga s így nagyon is relativ valami. Ámde Descartes nem gondolt arra, hogy a tudalmatlan érzeki, tehát ösztönszerű megismerés mellett van még egy forum az igazság földerítésére: *az eszes megismerés*, melyet Kant a tiszta ész munkájának, a „Vernunft“-nak tartott fenn. Ennek feladata az útvesztőt alkotó milliónyi felfogás és nézet-közül *következtetés* útján kiválasztani a legjobbat: *az igazságot!*

Mi következik ezekből? *Az, hogy van megismerés!*

Az emberi ész primitív állapotában még a maga működéséről sem tudott számot adni; de mihelyt első számbavehető hatásban nyilvánult az értelem munkája, azonnal hozzáfogott a megismerés gazdag szépségű palotájának építéséhez, a tudomány megalkotásához. A tudomány igazságra tör s ma, midőn büszkén hirdetjük, hogy szemléljük az igazságot, ezzel csak azt bizonyítjuk, hogy a megismerés lehetőségén kétkedni nem lehet, mert tényleg megvan és szerepel! Ámde ha hódolunk Descartesnek és az ő meggyőződésén alapuló megismerés elméletének, mely szerint az igazság fölismerése csak tőlünk függ; s ha számbaveszszük Kant korlátolt subjectív intellectualismusát, mely szerint a megismerés csak a subjectumot illeti: azt a kérdést tehetjük fel, vajjon Istent és a magunk lelkét nem ismerve s a subjectum létét is csak per analogiam tudva: meddig terjedhet megismerésünk? Hol van a határkö, melyet a megismerésnek átlépni nemcsak hogy nem szabad, de nem is lehet?

II.

Formális és objectív megismerés.

A megismerés nem egyéb, mint a létezők okainak kutatása, a Spinozától említett örök oklánczolat folytonos megfejtésére ezéző törekvés. Ennek szolgálatában állott az emberi ész, mióta csak gondolkodása a külvilág tárgyainak megismerésére irányult. Hány ezer évre volt azonban szükség, míg a megismerés csak kezdetleges állapotából, mint burokból kilépve, némi általános elvekre is szert tehetett. A tárgyak megismerése, különösen pedig való megismerése a roppant anyaggal szemben óriás nehézségekbe ütközik az egyéni értelem fokozatos fejlődése útján is; az egész emberiség megismerése tehát szintén csak lassú léptekkel haladhatott előre, mert a magunk élettapasztalata is igazolja, hogy mennyi csalódáson s mennyi tévedésen keresztül juthatunk el azon pontig, a mikor már megismerésről, vagyis *tudományról* szólhatunk. A gyermek saját testrészeinek tudatos használatára is mily nehezen emelkedik, pedig ösztönei az érzékek használatára sokkal biztosabb útmutatók, mint a megismerésben értelme, mert a pontos megfigyelés és gondos tanulmány azt látszik igazolni, hogy a megismerés körében ezerszer több tévedésbe esünk, mint az érzékek használatának elsajátítása körül. Évszázak munkája volt az a csekély értékű tudomány, melyet ma néhány nap alatt megtanulhat valaki s ennek az a természete-

tes oka van, hogy az emberiségnek elülről kellett kezdeni a dolgot s az a csontváz a megismeréshez, melyet ma a gyermek lelke elé adunk s amely előttünk valami természetesnek tűnik fel: óriás megerőltetésébe került az emberiségnek, mert valamint a gyermek lelke egy tabula rasa — mondja Locke — s csak a tapasztalás írja azt tele betűivel: azonképen az emberiség lelke is ilyen volt kezdetben s évszázak kellettek hozzá, míg a tapasztalás útján e tabulára a megismeréshez legszükségesebb elemi vonásokat lerajzolhatta. Milyen primitív volt Anaxagoras korában az ismeret s milyen magasztos szépségűvé vált már Plato eszmetanában! S viszont milyen ábránd gyanánt tűnik fel Plato megismerési légvára Kant tudományához képest!

Az emberiségnek először általános és egyetemes érvényességű megismerési alapelvekre volt szüksége. A természet fönséges nagysága és ismeretlen tárgyainak bódító sokasága tehetetlenné tette az embert, mert még elemi fegyverekkel sem rendelkezett, melyek az útvesztőben megóvták volna a tévedéstől. Valamint az idő viszontagságai ellen — mondja Descartes — kezdetben csak néhány ágból összetákolt szerény és szellős sátorban védte magát az ember: úgy a régi korban is ilyen primitív sátort vert az emberi megismerés magának, hogy abból kedvező időben kirándulhasson a természet megvizsgálására és zivatar esetén ismét visszatérhessen. E néhány levert czövekből és galyakból álló sátort a megismerés körében olyan tudománynak tekintette az emberiség, mint a gyermek ma az eléje tett abc-t, melynek megtanulásával — azt hiszi, hogy — óriás tudományra tett szert. Az emberi megismerés első s ma is érvényes axiómái alkották e sátor czövekjeit. Lassankint azután mindig gyarapodtak eszközei, a folytonos és széles körű tapasztalattal újabb és tágabb ismeretekkel gazdagította a megismerést, de ekkor is lépten nyomon csalódnia kellett, mert egyes tapasztalati adatok téves megfigyelés útján keletkeztek s utóbb javításon, kiegészítésen mentek keresztül. Évszázanként, sőt évtizenként is változtak az ismeretek s mily hosszú időre volt szükség, míg a tudomány bontakozott ki e gyarló megismerésből. Az emberiség nem bízott megismerő erejében s e bizalmatlanságot igazolja a megismerés lassú fejlődése. Mihelyt azonban a lét és megismerés kérdései öntudatos vizsgálat tárgyává váltak, a tudomány is előhaladást mutatott, mert a tapasztalás oly roppant anyagot dolgozott már fel, hogy ilyen mély értelmű problémák vizsgálására is vállalkozhattak.

A középkorig jutván el, az emberiség már nagy kiterjedésű tuda-

mánynyal dicsekedhetett. A megismerés sátorá már városossá fejlődött. Jogosan mondhatta tehát Descartes, hogy korának tudománya „egy nagy város, mely zavargásokon ment keresztül, míg némi kis alapra tett szert; de nem jó volna, ha e zavargásokon ismét át kellene mennie, hogy biztos alapot nyerhessen“.

Eleinte, mint minden, úgy a megismerés is az illető nép vallásos világnézetéhez fűződött; ez adta a jelleget a megismerésnek; a mint a megismerés elemi és felsőbb tárgyai megvoltak a vallásban, vagy nem, a szerint lett a megismerés helyes vagy helytelen. E tekintetben a scholasticusok szolgálnak bizonyítékkal; pl. *Augustinus* megismerésének palotájához a hit adja az alapot s ha az ő hite minden kétséget kizárólag tudományos alapon elfogadható volna, úgy a megismerés munkája a talajban *lefelé* teljesen fölössé válnék; *fölfelé* pedig, biztos és szilárd lévén az alap, nagyon könnyen lehetne építeni. Neki tehát, midőn Krisztus föltámadásáról vagy mennybemeneteléről szól, nem szabad vizsgálnia, hogy a már egyszer meghalt ember soha nem éledhet föl, s hogy a nehézkedés törvényeivel ellenkezik, hogy a súlyos testek maguktól fölemelkedhessenek. Ámde a tudomány, a megismerés nem állhat a hit alapján, mert ez csak egyéni nézet és meggyőződés lehet, de nem egyetemes érvényességű tudományos bebizonyítás. Kezdetben, mint a gyermeknél is, kinek gyors fejlődésében a napok az emberiség haladásában évszázadoknak felelnek meg, az ösztön volt az irányadó. Babonás képzelmei is akadályozták, de korlátozzák ma is a megismerést. A tapasztalati anyag tudatos rendezésében s értéke szerint való beosztásban legyőzhetetlen akadályokba ütközött a megismerés az ösztön és a babonás felfogás elemeivel szemben. Mindezek kiküszöbélése és leszállítása vált tehát szükségessé a haladáshoz s idő multával csakugyan kezdetek e korlátozó elemek kiesni a megismerés elvei közül és elkövetkezett az a kor, melyben már a tudomány, a bebizonyítás igazolhatja csak, hogy a megismerés alkotásánál rendben van koponyánk.

Csakhogy épen ma, midőn már Descartes provincialis városa, a megismerés és tudomány, még egy genie előtt is átláthatatlan kiterjedésű világvárossá vált; midőn a megismerés palotájának alapját oly mélyre ásták már s fölfele szédítő magasságúvá emelték, hogy egy emberélet nem lehet elég áttekintésére: ma ott állunk, hogy megdöbbenve kérdezzük magunktól, vajjon az évezrekekkel ezelőtt teremtett vallásos világnézet, mely az emberi ész ma is a porba sújtja fönségével: ember munkája lehetett-e? vagy valóban Istené? mert az örök oklánczolat az

utolsó tételnél megáll előttünk s mi szégyenkezve vonulunk vissza mindenhatónak hitt tudományunkkal és azt kérdezzük: honnan származott e roppant universum?

Tudjuk, hogy bármely tárgyról szerezhethünk képzetet, ezekről fogalmakat alkothatunk és ítéletben nyilvánítjuk véleményünket. De hogy a tárgy megfelel-e képzetünknek? mi nyújt arról garantiát? Továbbá: a tárgy külső mivoltában jelenik meg előttünk, csak erre szorítkozik ítéletünk; már most ismét az a kérdés áll elő, hogy milyen a tárgy szerkezete *belül*? megvizsgáljuk az anyagot, leírjuk részeit, ezek működését de ez ismét csak a külsőt illeti. Mi lehet e szerkezet oka? Kutatunk s megtaláljuk az okot, ámde ennek descriptiója ismét csak formalis s azt kérjük, milyen a tárgy belül? mi a lényeg? miből áll? Szóval a kérdések végtelen hosszú sora tűnik fel előttünk, melyekre a megismerés fölizgatott vágya feleletet és bizonyítást vár. Bármint fáradunk is azonban, szomorúan tapasztaljuk, hogy vizsgálhatunk tárgyat, adhatunk általános meghatározást, készíthetünk az utolsó vonásig hű descriptiót, leírhatjuk, hogy a megismerés munkája mikép folyik, szóval mindent, de mindent elmondhatunk arról, a mi *kívül* történik: mihelyt azonban a tárgyak *lényege*, a „Ding an sich“ s a *ψυχή* *belső mibenléte* kerül szóba, ketté van vágva tudományunk, tehetetleneknek érezzük magunkat, mint a lelánczolt Prometheus, mert eszünk és tudományunk a megismerés határkövébe ütközött, melyen túllépni már nincs hatalmában!

Beláthatjuk, hogy ismereteinket szemügyre véve annak két része van; az egyik, mely bennünk végbe megy s a másik, mely rajtunk kívül van. Mert — példával élve — a *látás*, illetőleg a fény hatása nem épen szemünk lencséjében kezdődik, mert itt csak folytatódik; eredetét magán a tárgyon kell keresnünk, melyen a fény megtörik; de még itt sem végződik a látás forrása, tovább kell mennünk a naphoz, a fény legfőbb forrához. Itt ismét azt kérdezzük: honnan keletkezik a fény ereje? mi adja a napnak a fényt? hol van a kiapadhatatlan és örök hőforrás? Az a válasz, hogy a nap a hő és fény forrása — nem elégíthet ki, mert tudni szeretnénk, hát ez honnan vette a hatást? És így tovább. S valamint e példánál látjuk, hogy két kérdés tolakodik elő: a tárgyról szerzett *képzet* és a *miért?* úgy vagyunk minden tárgynál. A mai megismerés épen abban fárad, arra törekszik, hogy a dolgok *lényegét* derítse föl; ismerni akarja nemesak a tárgyak külsejét, hanem belsejét is.

A két kérdés tehát, a *lélek* és a tárgy *lényegének* mibenléte, a megismerés legnehezebb problémája s volt idő, midőn az emberiség még

alig emeletes megismerési palotájában is hitte, hogy e két láncszemet összekötheti, vagyis megismeri a *lelket* s feltárja a dolgok *lényegét*. Hitték, hogy az emberi korlátolt ész is elég arra, hogy az atomok titkos fátyolát föllebentse s a végok megismeréséhez jusson. Biztosan állították, hogy megfejtik még azt a belső forrongást is, mely lelkünkben végbe megy a gondolkodás alkalmával s fényképét adják a belső processusnak, sőt ezt tudományos alapon be is bizonyítják. Azt hitték, hogy kifordítják a tárgyakat, mint egy keztyűt; lényegi meghatározását adják annak, hogyan lett a világ, miért lett ilyenné s milyen tényezőkből kell állania? E roppant elbizakodottság csak abban a korban ragadhatta el az emberiséget, midőn tanulmánya még csak csira volt, midőn megismerése még a hit talaján állott; mert ily felfogás csak gyarló tudomány nézete lehet, mivel minél szélesebb kört ölel fel az emberiség megismerése, annál jobban belátja tehetetlenségét a lét, a végok, lényeg és megismerés problémájának megoldása körül; mert a megfejthetetlen ok és a tudomány közt levő űr az ismeretek gyarapodásaival mindinkább szélesebbé válik. — az összekötő kapocs megtalálása nélkül!

A mondottakból kitűnik tehát, hogy a megismerés kétféle lehet; és pedig

α) *Formalis* és

β) *Objectiv megismerés*.

A formalis vonatkozik a tárgyról szerzett képzetekre s az ezekből alkotott megismerési elvekre; az objectiv ellenben a dolgok lényegének megismerését illeti, vagyis a Kant-féle „Ding an sich“-et. Lásuk most mennyiben beszélhetünk formalis és objectiv megismerésről.

α) *Formalis megismerés*.

A megismerésre vonatkozó mindazon fejtegetés, melyet föntebb, értekezésünk első részében előadtunk, a formalis megismerést illette; mert ha a megismerés nem terjeszkedik tovább, hogy az érzékeket ingerlő tárgyról szerzett képzeteket elfogadja, megtartsa és ezek kapcsolatos összevetésével fogalmakat, majd ítéleteket alkosson, ezeket más — hasonló, kevésbé vagy éppen nem hasonló — tárgyról szerzett képzetekkel, fogalmakkal és ítéletekkel összehasonlítsa, belőlük a közös vonásokat kiemelje stb.: akkor formalis a megismerés. Sőt ennél még tovább is mehet, mert a nagy természet ezernyi tárgyról készíthet pontos rajzot, kimerítő lajstromot és szabatos leírást; számos módosulatának változatos alakjáról adhat a természethez hű képet; az állatvilág minden egyes tagjáról nyújthat csinos fényképet, melyek azok

színe, testtartása, alakja, nagysága, továbbá belső organismusának pontos rajza, a véredények és izmok működése, a sejtek alakulásának formája szembetűnő: szóval *teljes képet* adhat az organicus lényről s a megismerés mégis csak formalis lesz.

Vagy vegyük a csillagászatot: a tudós astrologus fölmérte a végtelennek látszó eget, az égboltozat határtalan messzeségét, évekig töprengett az ellipsis-pálya pontos rajzának elkészítésén, megöszült a nap-és holdfogyatkozás perczenkint, sőt másodperczenkint pontos kiszámításának feltüntetésében. Újabban már annyira tökéletesítették a fényképészetet, hogy az égitesteket is lefényképezik (Bond, Jansen, Henry Prosper stb.), sőt most azon fáradoznak, hogy *az egész csillagos ég* fényképét állítsák össze s ha elkészül is (10—15 év múlva) e világra szóló nagy munka, vajjon milyen lesz mégis a csillagász megismerése? *csak formalis*, mert arról, hogy milyenek, illetőleg mik az égitestek magukban véve, miért végzik ezt a körforgást, mi tartja távol egymástól oly pontos arányban, szóval mi dirigálja az egész universumot? épen úgy nem tud számot adni még bámulatra méltó trigonometriai kombinálásával sem, mint ahogy a zoologus nem tudja megmondani, hogy miért van pl. egy légy szárnyán ennyi és ennyi, szabad szemmel észre nem vehető lyukaeska, s hogy miből áll az izmok lényege?

Midőn a physika leírja az erő és anyag törvényeit s ezek nyomán pontos számítással leírja a szabad esés és nehézkedés törvényeit, a centripetal és centrifugal erő változatos nyilvánulását, az endosmosis és exosmosis működését, a delejesség rejtett forrásait, az égi villanszikra czikk-czakkos útját és szeszélyes kitéréseit, vagy a természet tüneményei nyilvánulásáról ezernyi szabályt tár elénk: épen nem tett többet, mint a botanicus, ki a bibeszár, a poroda, a kocsány vagy a himpor leírását, pontos és hű leírását adta; mert az által, hogy én a lencséket homorúkra vagy domborúkra osztom, a fénytörés jeleneit szavakba foglalva meghatározom s bámulatos algebrai speculatióval ezeket a perspectivában alkalmazom, még nem magyaráztam meg, hogy mi az a lencse *lényegében*? mi adja ennek azt az erőt, hogy megtöri vagy eltéríti a fényt? miből lesz a fény, miből származik az aetherrezgés, miért működik a természet így stb.? s így ismeretem mind csak a külső burokra vonatkozik, megismerésem csak *formalis*, épen úgy, mint midőn a physika lefényképezi a hanghullámokat!

Hitte és pedig makaesul hitte a chemikus, hogy a moleculák és atomok tanának megalapításával, illetőleg a testeknek atomokra való osz-

tásával kimutatja a dolgok lényegét; az atomokat experimentálás alá vette, keverte, főzte, vegyítette, a tárgyakat elemeire szétszedte s e munkáját azzal koronázta, hogy ezeknek pontos *leírását* adta; a vegyelemzés nyomán az elegyítés szabályait, a parány- és fajsúlyokat az utolsó szemerig kiderítette s ezeket ismét vaskos könyvekben írta meg mint tudományt: még sem jutott megismerése tovább a formalisnál, mert azért, hogy az atomismust megalapította, épen nem tudta megmagyarázni, hogy mi az atomok *lényege*?

Említsük-e a *ψυχή* lényegének kimutatására irányult sikertelen harczot, vagy szóljunk-e a test és lélek viszonyának, mystikus működésének földerítésére vonatkozó küzdelemről, szóljunk-e a végok megfejtésére irányult hasztalan törekvéstről, a világ alakulásáról, a szerves és szervetlen lények előállításáról? hiszen a mikor ezek tisztázására egész könyvtárt írtak össze, ez sem egyéb, mint a *formalis megismerés* munkája, descriptio ezernyi tapogatózással, mert rejtély vizsgálta a sphynxet, olyan „ember“ kutatta a megismerés legfontosabb titkát, a végokot, ki magát sem ismeri!

Szóval *csak és csupán formalis megismerés* az, melyet a több ezer évig terjedő megfigyelés és tapasztalás, töprengés és megfeszített eszmunka a külvilág tárgyainak külső mivoltáról adott. Mert Descartes meggyőződése és Kant tudása azt tanítja ugyan, hogy van értelmi megismerésünk, de a midőn ezt fejtegetik nem formalis megismerést végeznek-e? Elveik szabad szárnyra bocsátása pusztá szó, még akkor is, ha megegyezik a lelki működések tényleg végbe menő processusával. minden philosophiai speculatiojuk csak arra czélozhat, hogy a megismerés tárgyainak érzéki, formalis oldalát tárja elénk! . . .

β) *Objectiv megismerés.*

A logika történelme érdekes vonásokban tárja elénk a harczot, az egyenetlen küzdelet, melyet a föld apró lényei, a tudományos fők, megizentek és folytatnak napjainkig a világ ellen, hogy ennek mivoltáról a tudomány alapján elfogadható bizonyítást adjanak. Az Orpheusféle, bölseleti elemekkel is vegyített költemények megszületésétől kezdve egész Comte, Lotze és mások philosophiájáig hullámozó mozgást látunk a megismerés végtelenbe nyuló tengerén s néha egy-egy hullám vetődik fel oly törekvés alakjában, mely az objectiv megismerésre vállalkozik.

Descartes, skepsiséhez híven, korántsem ábrándozik mélyre ható, vagyis objectiv megismerésről. Cosmologiai nézetei ugyan még (korához képest) nem kifejlett rendszer képében dirigálják okoskodását a világel-

mélet értelmezésében, hanem józan elveket hangoztat, midőn gyanítja, hogy a lökés és mozgás működése lehetett a világkeletkezés egyik közvetítője. Egyébként az universum keletkezéséről és csodálatos fennállásáról az emberi megismerés, bármily sokat vindicáljon is magának, nem szólhat, mert a legvakmerőbb bölcselelő elbizakodottságát is megdönti az az egy körülmény, hogy az erők szereplését ugyan látjuk, szemléljük és érezzük a mozgás és lökés alakjában, de az erők *alapjáról* és *lényegéről*, mint a természeti tünemények *okairól*, megismerést nem alkothatunk. Ha az erők forrását, előállásának procesusát, működésének pontos lefolyását, lényegét és sokféle alakban nyilvánuló okát tudnók: mindenesetre mélyebbre hathatna megismerésünk is. A dolgok és tárgyak lényegét — in se — minden fürkészésünk ellenére sem fejthetjük meg; tudjuk ugyan, hogy a tárgyakat felaprózhatjuk szabad szemmel alig észrevehető részecskékre; tudjuk, hogy az anyag elpusztíthatatlan, a természetben növekedés és apadás nem állhat elő, egy porszem nem keletkezhethet s nem enyészhetik el, mert a metamorphosis elve uralkodik: s mindezek ellenére nem tudjuk, hogy tulajdonképen mi a dolgok *lényege*, mi alkotja azokat s hogy végelemzésben miből állanak? A fejlődést, apadást, testi működést, az állati lélek functióját, szóval minden változást és nyugvást az erők, helyesebben mechanikai lökés és mozgás, idéznek elő; de az erőkről többet nem tudunk, mert az már kívül esik az emberi megismerés határain, annyival is inkább, mert az agy működése is csak Isten közvetítő munkájának föltevésével magyarázható meg (Leibnitz).

Szóval Descartes skepsisére hallgat, mihelyt a rajta *kívül* eső dolgokat vizsgálja s következetesen elvéhez azt mondja, hogy tudom a magam létét, mert gondolkodom, de a külvilágot *alaposan* meg nem ismerhetem. Teljes megismerésről tehát még elbizakodott elme sem szólhat.

Említsük-e *Kant* formalis megismerésének sarkalatos elveit, melyekben gúnyos mosolylyal nézi a kora előtti bölcselelők abbéli töprengését, hogy a „Ding an sich“-hez akarnak eljutni a megismeréssel s oly ábrándos Amerikát kutatnak, melynek fölfedezéséhez *végtelen* tengeren kellene áthajózni a *véges* értelmű embernek biztos iránytű nélkül. Eszközei nincsenek, mert korlátoltsága még azt sem győzheti le, a mi közvetlenül hozzáféréssel volna végezhető, t. i. a hatása körébe első dolgokat sem ismerheti meg. Nincs tiszta fogalmuk azoknak az emberi megismerés erejéről, kik objectív megismerésről álmodoznak; ő ellenben, ki összes törekvését ennek értelmezésére fordította, világosan látja a

korlátoltságot s a „Ding an sich“ megfejtéséről már jó előre lemondott. Ime pár vonásban elmélete:

„Die Sinne stellen uns die Gegenstände vor, wie sie *erscheinen*, der Verstand aber, *wie sie sind*“. Kimutatta ismereteink forrását, keletkezésüknek processusát, neveit, anyagát; szóval élénk tárt mindent, mely szerint érzéki képeink ismeretté válhatnak s az értelem hatalmával úgy ismerjük meg a tárgyakat, „wie sie sind,“ ámde „*wir sehen das Innere der Dinge nicht ein*“. Megismerésünk formái csak szemüvegek, melyeken át látjuk a külvilág tárgyait, de a megismerés tartalmát már felfogni nem tudjuk. A „Ding an sich“ meg nem közelíthető soha. Mi nem gondolunk és nem ismerünk semmit tér és idő nélkül, nem nézhetünk változást ok nélkül, magunkból pedig kilépni nem tudunk s így bármit mondunk, utána kell gondolni, hogy ez csak *subjectiv* megismerés, emberi vélemény és gondolat. Descrálhatunk *mindent*, a miről csak (per analogiam) a subjectum és objectum összekapcsolása körében szólhatunk s el is ismerhetjük a „Ding an sich“ létét, de megismerésünk csak *formalis* lehet, mert: Was die Dinge an sich sein mögen, weiss ich nicht, und brauche es auch nicht zu wissen, weil mir doch niemals ein Ding anders, als in der Erscheinung vorkommen kann“. Hogy a dolgot s az ezekből alakuló világot megismerhessük, úgy mint azok *magukban véve* megvannak, ahhoz nem ily emberi megismerés kívántatik, mint a minővel mi rendelkezük, hanem az szükséges, hogy *teremtő lényekké* váljunk; e nélkül csak emberi gondolkodás áll rendelkezésünkre s csak úgy foghatjuk fel a tárgyakat „*wie sie sind*“. *A lényegbe nem tudván behatni, teljes megismerésünk tehát, míg emberek leszünk, tulajdonképen nincs is!*

Kantnak teljesen igaza van.

A tárgyaknak atomokra való szétszedése, a szerves és szervetlen lényeknek elemeikre való bontása, fejlődésük leírása, az erők hatásainak törvényekbe foglalása, az átalakulás pontos meghatározása, az organikus testek előállítása elemeikből: szóval a fennen magasztalt mai tudomány összesége nem egyéb descriptionál, *formalis* megismerésnél! Igaz ugyan, hogy a szerves testeknek elemeikre bontását is megkísérté a mai chemia, részben sikerrel, részben nem, mert egyes testeket elő is állít, de Liebig, Wöhler, Bertholet és mások példás fáradozása még nagyon messze áll attól, hogy az organikus lények mesterséges létrehozásáról ábrándozhassunk, midőn kétségtelen, hogy az eddig előállítottak sem mérkőzhetnek hatásaikban a természetes úton fejlődő testekkel. Az *objectiv*

megismerés tehát ez idő szerint nem áll hatalmunkban s ha hihetünk korlátoltságunk bizonyosságában, szomorúan bár, de meg kell vallanunk, hogy talán *sohasem* jut el az emberi megismerés a *lényeg* megismeréséhez. Mert igaza volt Kantnak, midőn az objectív megismerést a teremtő erő fölfedezésével mondotta azonosnak; e nézetét ismétli a materialismus is, midőn így szól: „Azon pillanatban, midőn az ember e pontig eljutna, *önteremtővé* válnék s alkalmassá lenne arra, hogy az anyagot kénye-kedve szerint használhassa fel. Már e tökéletes ismeret egyértelmű a felosztással, a teljes megsemmisüléssel és enyészettel, miért azt egy lény sem bírhatja. A hol törekvés nincs, ott élet sem lehet; a való megismerés tehát *halál* lenne arra a ki azt bírja“.

Néhány szóval rá kell még mutatnunk Kant *postulatumaira* is, melyek a megismerésnek ma is legfogósabb kérdéseit alkotják, s ezek a *világ, lélek és Isten* megismerése.

Descartes e tekintetben félig még a *hit* alapján áll, de egyik lábával már a skepsisre helyezkedett s épen ezért, ingadozó felfogása miatt, még Galilei elméletét sem meri elfogadni a föld forgásáról. Az ő beburkolt felfogása tehát e postulatumok közül szintén nem eshetik a komolyabb vizsgálódás körébe, mert cosmologiai felfogása a világ-aetherről, nézetei az *ideae innatae*-k tanáról s dualistikus elmélete a lélekről: csak tapogatódzás s átmenet a későbbi éles eltérésekhez az eszmék körében.

Kant azonban bővebb kritika alá veszi ez eszméket (világ, Isten és lélek) s róluk rövid összefoglalásban ezeket mondja:

Megismerésünk a tapasztalathoz lévén kötve, a transcendens dolgot, melynek a tapasztalásban megfelelő tárgy nem szemlélhető, meg nem ismerhetjük. Ilyen transcendens dolgok a *lélek, Isten és a világegység*.

A mi a *lelket* illeti, erre nézve sem azt nem lehet bebizonyítani, a mit a pneumatismus, sem azt, a mit a materialismus állít; mert a lélek eszméje metaphysice lehetséges is, nem is; a tapasztalás tárgyát nem alkothatja, noha az ember létét képzeli.

Isten eszméjének objectuma sem szemlélhető, de létét hiszszük, mert iránta hittel viselkedünk, a tudomány azonban ezt nem tudja bebizonyítani, de megczáfolni sem.

A *világegység* eszméjének egyes, részletes objectumát ugyan tapasztaljuk, de illúzióknál fogva az egész universumot totalitásnak gondoljuk, anélkül, hogy megfejtteni tudnók.

E három eszmét a *hit* alapján megfejtteni nem lehet, mert 2000 évig próbálgatták s még sem érték célzt; a *meggyőződés* állíthatja ugyan, hogy a lélek független a testtől, hogy Isten valóban létezik s hogy a cosmologiai egység is megvan: de a *tudomány*, mely ezen a priori eszmékre a posteriori objectumokat sehol nem talált, sem létüket nem bizonyíthatja be, sem meg nem czáfolhatja; a *prioritas* azonban *postulálja*, hogy ezek is létezőknek tekintessenek és a philosophiában *postulatum* névvel neveztessenek.

Kantnak e tekintetben is igazza van, mert az utána folytatott eleméletek sem tudtak e *postulatum* tisztázása ügyében a lefolyt 100 év alatt valami meggyőző és tudományosan bebizonyítható adatokra szert tenni. A materialisták, midőn az organismus fejlődésének menetét, az agy nélkül nem működhető emberi értelem munkáját vizsgálják: lelket nem találnak s azt állítják, hogy a léleknek fentartott gondoskodás csak az agy magasabb functiója. Vagy midőn a spiritualisták harcznak a lélek külön, öntudatos létezése mellett s azt vitatják, hogy az agy csak organuma nyilvánúlhatásának: a lelket szellemlénynek nevezik. Egyik felekezet sem tud objectív megismeréshez jutni s így csak *postulálják*, hogy a lélek önálló valami. Ha a lélek föltétlen szabadságát a determinismus bebizonyíthatná, ha a test és lélek összeköttetését a *systema influxus physici* és az occasionalismus kétségtelen bizonyítékokkal világosan levezethetné, ha a *praexistentianismus* vagy *creatianismus* a tudomány alapján definiálná a lélek eredetét vagy a lélek halhatatlanságára megczáfolhatatlan adatokat nyujtana: úgy *tudnók*, hogy a lélek csakugyan önálló és a testtől független szellemi lény; ámde a materialismus, az indeterminismus, a kifejlődési elmélet és a természetes egymásra hatás elmélete egészen az ellenkező nézeteket állítja föl s igyekszik igazolni. Így tehát nem marad más hátra, mint *hinni* vagy *postulálni* a lelket mindaddig, míg a tudomány erre positive vagy negative, de bizonyítható tényekkel fog szolgálni — ha ugyan a megismerés valaha eljuthat ennyire.

Az Isten léte, lényegére stbre vonatkozó bizonyítékok [pro (theismus stb.) és contra (atheismus stb.)] positiv *tudásra* nem vezethetnek, mert e tekintetben épen semmi tapasztalattal nem rendelkezünk. S bár vannak, kik szükségtelennek tartják az okos ember előtt Isten lételetét s bár Lalande is azt állítja, hogy átkutatta az eget és sehol nem akadt Isten fogalmára: mégis azt sugja hitünk és meggyőződésünk, hogy *van Isten!*

Az universumot illető fejtegetésekbe épen úgy, mint az istenszeme körébe, a *végtelen* fogalmát kell bevinnünk, de mi *véges* lények ezzel megbirkózni nem tudunk. Rose lord óriás messzelátója tőlünk oly távol eső égitesteket mutat, melyekről a fény több millió év alatt juthat csak el földünkre, mi lehet még azokon túl a *végtelen* űrben, hogy tudhatna arról a *véges* ember számot adni? A geonesia és geologia ugyan kísérleteket tett ez irányban (Laplace elmélete), de ezek ma még csak kísérletek maradtak; valószínűség van ugyan bennünk, de a tudományos bizonyosságtól vajmi messze állanak.

E három postulattal számos, ma még megfejthetetlen kérdés áll a megismerés előtt, melyek azt látszanak igazolni, hogy körünk nagyon korlátolt. Mert Hegel ugyan hirdette az objectiv megismerést s vitatta ennek kétségtelen voltát, de az ő objectiv megismerése s a mi formalis megismerésünk közt csak olyan különbség van, mint a patak vize s a tenger hulláma közt: viz mind a kettő.

Ezek után tehát látjuk, hogy megismerésünk hasonló a fényképészhez, ki apparatusa segédelmével a külvilágban jelentkező, bár csak pillanatnyi ideig feltűnő tárgyokról és tüneményekről a természethez mindenben hű képet vehet le érzékeny lapjára s arról millió másolatot is készíthet, mint a megismerés tudományt: de azt, hogy a negatív-lapon miként megy végbe a chemiai anyagok olyszerű változása, hogy azon a kép előidéző nélkül még sem tűnik elő, hogy szereit lényegükben mik s hogy a fény mi módon érintheti úgy a feloldott ezüstöt, hogy abból kép tűnjék elő, megmagyarázni épen úgy nem tudja, mint a megismerés az anyag *lényegét!*

Az újabb vizsgálódások Comte, Lazarus, Steinthal, Lotze és mások nyomán a megismerés körében oda látszanak mutatni, hogy a megismerés kénytelen a korábbi túlcsapongásokkal felhagyni, körét szűkebbre vonni, a szélsőségektől és elbizakodástól óvakodni, mert azonnal a megismerés *hatáskörébe* ütközünk, mihelyt a subjectum körét elhagyva a postulattal igazolására vállalkozunk. Nemcsak hogy objectiv megismerésről álmodozni nevetséges, mert ez határos az ókori mythikus felfogással, sőt a tapasztalás azt tanítja, hogy a megismerés sem a pozitív, sem a speculatív absolutismus körébe nem csaphat, hanem bizony szomorúan meg kell vallani, hogy csak és csupán a *subjectiv intellectualismus* szűk körében mozoghat. Ez az a kör, melyben — a mai tudomány alapján — megismerésről szó lehet.

Podolin.

Dr. Sárffy Aladár.